

نگاهی به فرهنگ سعدی پژوهی

داوود غلامزاده*

فرهنگ سعدی پژوهی (۱۳۷۵-۱۳۰۰)

دکتر کاووس حسن‌لی

چاپ بنیاد فارس‌شناسی و مرکز سعدی‌شناسی، ۱۳۸۰

یکی از تحقیقات ارزشمندی که چند سال پیش در این زمینه صورت گرفته؛ «فرهنگ سعدی پژوهی» تألیف دکتر کاووس حسن‌لی است. هدف مؤلف شناسایی و معرفی همه نوشته‌هایی است که درباره سعدی به نگارش درآمده است. «این کتاب همان‌گونه که از نام آن برمی‌آید، به بررسی انتقادی مقاله‌ها و کتاب‌هایی پرداخته که در سده چهارده (از سال ۱۳۰۰ تا پایان ۱۳۷۵ خورشیدی) در پیوند با سعدی در ایران پدید آمده، یا از زبان‌های دیگر به فارسی برگردانده شده است» (حسن‌لی؛ ۱۳۸۰، ۷).

ارزش کار مؤلف زمانی مشخص می‌شود که بدانیم پیش از تألیف چنین کتابی «حتی فهرست ساده‌ای از کتاب‌ها و مقاله‌های مربوط به سعدی به چاپ نرسیده است. در این پژوهش بیش از

معرفی اجمالی اثر

امروزه درباره زندگی و آثار هر یک از شخصیت‌های برجسته ادبی، پژوهش‌های گوناگون انجام شده است. مصححان کوشیده‌اند با تکیه بر نسخه‌های خطی مختلف، متون مصحح مورد تأیید خود را از آثار ارجمند ادب فارسی به دست دهند. منتقدان و پژوهشگران نیز جنبه‌های مختلف فکری، زبانی و ادبی آنها را بررسی کرده‌اند. دسته‌ای دیگر تلاش کرده‌اند با دنبال کردن قرآینی در متون ادبی و مطالعات تاریخی، زندگی و زمانه سخنوران پارسی‌گوی را ترسیم کنند. با پدید آمدن انبوهی از نوشته‌های مختلف درباره هر یک از نامداران عرصه ادب، ضرورت شناسایی و معرفی این نوشته‌ها به خوبی احساس می‌شود.

یک اثر را در آثار دیگران و به طور کلی در حوزهٔ سعدی پژوهی بررسی نموده و فهرست کرده است. نقدهای هر اثر نیز تحت همین عنوان یاد شده است. از آنجا که میزان توفیق یک اثر با مراجعهٔ دیگران به آن مشخص می‌شود، انجام چنین کاری هر چند طاقت‌فرسا باشد، ضروری و سودمند می‌نماید.

چند یادآوری

ضمن مطالعهٔ بخش‌های مرتبط با آثار سعدی پژوه بزرگ، دکتر یوسفی، همچنین توزیع بخش‌های دیگر کتاب، نکاتی استحضانی به نظر رسید که به ترتیب شمارهٔ صفحات ذکر می‌شود.

ص ۴۱:

با توجه به روش مؤلف در تدوین «تأثیرات و پاسخ‌ها» بهتر بود کتاب «جدال سعدی با مدعی»، تألیف حسن امداد که «پاسخ‌گویی» به سخنان پوربیرار است، در بخش مذکور نیز فهرست می‌شد.

ص ۱۶۹:

پس از انتشار مقالهٔ «حسن روز افزون بوستان» دکتر یوسفی به بازنگری در تصحیح بوستان دست زده است. به عنوان نمونه دکتر حمیدیان دربارهٔ بیت «چه عذر آورم من ز تر دامنی / مگر عجز پیش آورم کای غنی (بوستان / ۳۹۴۳) نوشته است:

در مصرع اول، ضمیر «من» با وجود ضمیر متصل «م» در فعل «آورم» لغو است و از دیدگاه نظریهٔ «اطلاع‌بخشی» (Informa-tion Theory) اهمیت اساسی دارد. وقتی در همین محدودهٔ مصرع یادشده، کلمهٔ «ننگ» اضافه شود، قدرت اطلاع‌بخشی مصرع بیشتر می‌شود و شاعر بی‌شک از چنین گزینشی خوشنودتر است. ضمناً در این صورت «آورم» نیز در هر دو مصراع عیناً تکرار نمی‌شود. یعنی در اولی «آرم» و در دومی «آورم» تنوع را حفظ می‌کند (حمیدیان، ۱۳۶۱: ص ۴۹). دکتر یوسفی ضبط این بیت را در چاپ دوم به صورت زیر تغییر داده است:

چه عذر آرم از ننگ تر دامنی؟

مگر عجز پیش آورم کای غنی

نویسنده می‌توانست با ذکر این مطلب در بخش «اشاره» هم به تأثیر مقالهٔ دکتر حمیدیان، وهم به روحیهٔ محققانه و انتقادپذیر دکتر یوسفی اشاره کند.

ص ۱۵۶:

۷۰۰ مقاله و نزدیک به ۱۵۰ کتاب بازیابی و بررسی شده است. برای بازجست مقاله‌ها ۴۵۸۸ شماره از ۹۲ نشریه کاویده شده و در مجموع ۵۳۷۷۳ صفحه (مقاله و کتاب) شناسایی و معرفی شده است». (همو، همانجا).

کتابشناسی‌های انگشت‌شماری که در دسترس قرار دارد، بیشتر دربردارندهٔ فهرستی از عنوان کتاب‌ها و مقالات است؛ بدون هیچ‌گونه حرف و سخنی در کم و کیف آنها. فرهنگ سعدی پژوهی را با توجه به طرح ویژه و ابتکاری آن، می‌توان الگوی مناسبی برای تهیهٔ کتابشناسی‌های دیگر پذیرفت.

بررسی طرح کتاب

مطالب کتاب در دو بخش ارائه شده است. بخش نخست مقالات و بخش دوم کتاب‌ها. مؤلف برای معرفی و ارزیابی دقیق و یکنواخت آثار سعدی پژوهان، طرحی مشتمل بر پنج بخش به کار گرفته است:

۱. **مضامین اصلی:** بخش نخست دربردارندهٔ تصویر مختصری از اثر مورد بحث است، به همراه نقل قول‌هایی از متن آن، به گونه‌ای که کلیت اثر را نشان دهد. بنا بر اهمیت اثر و نوآوری‌های آن، این بخش در برخی موارد بسیار کوتاه و در مواردی نیز طولانی شده است.

۲. **منابع اصلی:** در این بخش منابع اصلی پژوهش‌ها فهرست شده است.

۳. **رویکرد به آثار سعدی:** مؤلف در این قسمت ابیات یا عباراتی را که به طور مستقیم از کلام سعدی در آثار سعدی پژوهان نقل شده، برشمرده و به صورت کمی رویکرد محققان به آثار سعدی را بیان کرده است. به عنوان نمونه نوشته‌اند: «گلستان ۹ بار، قصاید ۷ بار، رسائل نثر ۵ بار بوستان ۳ بار، غزلیات ۳ بار» (همو، ص ۱۱۱).

۴. **اشاره:** دکتر حسن‌لی تلاش کرده است تا آرای منتقدانهٔ خود را دربارهٔ هر یک از آثار مورد بحث، بدون هرگونه حب و بغض، به شیوه‌ای منطقی و مستدل اظهار نماید. بیان نکاتی موجز و مفید دربارهٔ انشای اثر، اشتباهات چاپی، ارجاعات، محتوای اثر و برخی خطاهای سعدی پژوهان، مهم‌ترین مطالب این بخش هستند.

۵. **تأثیرات و پاسخ‌ها:** مؤلف در این بخش بازتاب و تأثیر

در این پژوهش بیش از ۷۰۰ مقاله و نزدیک به ۱۵۰ کتاب بازیابی و بررسی شده است. برای بازجست مقاله‌ها ۴۵۸۸ شماره از ۹۲ نشریه کاویده شده و در مجموع ۵۳۷۷۳ صفحه (مقاله و کتاب) شناسایی و معرفی شده است.

مقاله «جهان مطلوب سعدی در بوستان» از منابعی برگرفته شده که امروزه تقریباً هیچ کدام از آنها در دسترس خوانندگان و محققان جوان نیست. کتاب «مقالاتی درباره زندگی و شعر سعدی»، با تجدیدنظر و اضافات به چاپ رسیده و شماره صفحات آن با چاپ پیشین یکسان نیست. همچنین مقاله مذکور در چاپ جدید «برگ‌هایی در آغوش باد» (سوم، علمی، ۱۳۷۸) در صفحات ۲۸۷ - ۲۶۱ به طبع رسیده است. به نظر می‌رسد ذکر مشخصات کتاب‌شناسی آخرین ویرایش یا چاپ هر کتاب و مقاله کاربردی‌تر و مفیدتر باشد.

ص ۴۷۱:

درباره مأخذ بوستان تصحیح دکتر یوسفی نوشته شده: «۷ مورد از این مأخذ فارسی نیست». مؤلف فقط منابع لاتین را غیر فارسی دانسته است، در حالی که منابع عربی چون احیاء علوم‌الدین، البدایه و النهایه فی التاریخ، شرح دیوان المتنبی، المتنبی و سعدی و... نیز در شمار منابع دکتر یوسفی دیده می‌شود.

ص ۴۷۲:

مؤلف محترم درباره بوستان تصحیح دکتر یوسفی نوشته‌اند: «مصحح، متن کتاب را بر اساس ضبط یک نسخه (گرینوی) ترتیب داده و از اعمال ضبط نسخه‌های دیگر در متن - که در بسیاری از موارد درست‌تر از متن اساس بوده - پرهیز کرده است و در ترجیح ضبط نسخه‌بدل‌های دیگر نسبت به نسخه اساس در بسیاری از موارد سکوت کرده است. به همین دلیل این نسخه نیز نسخه‌ای پیراسته و مطابق با ذهن و زبان سعدی نیست».

نباید از یاد برد که به دلیل دگرگونی‌های فراوان در دست‌نوشته‌های کهن، از تصحیح متن در بهترین شرایط آن، تنها نسخه‌ای به دست می‌آید که تا حدودی نزدیک به نسخه اصلی است، مگر این که نسخه‌ای به خط یا امضای مؤلف یافت شود که آن هم در حکم «التأدر کالمعدوم» است. بر همین اساس نمی‌توان انتظار داشت، بوستان تصحیح دکتر یوسفی «مطابق» با ذهن و زبان سعدی باشد.

با همه تلاشی که در حروف‌چینی کتاب صورت گرفته، اشتباهاتی در آن راه یافته است. در ستون دوم، پس از سطر ۱۹ عباراتی از قلم افتاده و مطلب ناتمام مانده است. در سطر ۲۳ نیز نشانه «)» پیش از اعلام، اشتباه چاپی است و این را می‌رساند که عبارت «اعلام بوبکر» را

باید در

فهرست اعلام

پیدا کرد. حال آنکه

مقصود نویسنده «بوبکر»

است. همچنین در ص ۴۶۲، س ۱۵

«ابن» به جای «این»؛ ص ۶۰۶، س ۵۴،

«استفاده» به جای «استفاده» و... اشتباه چاپی است.

ص ۶۴۴:

یکی از مقالات سعدی‌پژوهی دکتر یوسفی با عنوان «پادشاه سخن» یا «استاد سخن» در مقالاتی درباره زندگی و شعر سعدی (۱۳۵۲)، دیداری با اهل قلم (۱۳۵۵) و سرانجام در گلستان (۱۳۶۸) مصحح ایشان به چاپ رسیده است. دکترحسن‌لی در ص ۶۴۴ فرهنگ سعدی‌پژوهی ضمن بررسی و نقد گلستان تصحیح یوسفی به مقاله مذکور اشاره کوتاهی نموده است. بهتر بود این پژوهش در قالب مقاله‌ای جداگانه فهرست می‌شد تا دست کم مراجعه خوانندگان را آسان‌تر کند. نویسنده این سطور تمامی آثار دکتر یوسفی را که در پیوند با مطالعات سعدی‌پژوهی بوده، در این کتاب سطر به سطر از نظر گذراند تا این که آن را در بخش معرفی و نقد گلستان یافت.

ص ۶۸۷:

در فهرست نام پدیدآورندگان، شماره ۹۲ به اشتباه در جلوی نام دکتر یوسفی درج شده است. مقاله‌ای که در صفحه مذکور مورد بررسی قرار گرفته، به قلم دکتر سعید حمیدیان است و به بررسی بوستان مصحح دکتر یوسفی اختصاص یافته است. بنابراین شماره ۹۲ باید به مقابل نام دکتر حمیدیان در ص ۶۸۵ انتقال یابد.

ص ۶۹۹:

شماره ۱۴۲ مقابل «یوسفی» در نام‌نامه مربوط به حبیب یوسفی، شاعر تاجیک، است نه غلامحسین یوسفی.

ص ۷۰۰:

در صفحه ۴۵۱ فرهنگ سعدی‌پژوهی، نامی از غلامحسین

سخت‌ترین

که در سال ۱۳۶۸ انتشار یافته در میان مقالات فرهنگ سعدی پژوهی دیده نمی‌شود. این مقاله نقدی است بر گلستان مصحح دکتر یوسفی و مشخصات کتابشناسی آن به قرار زیر است:

«گلستان سعدی»، دکتر جلال متینی، ایران‌شناسی، سال اول، شماره ۴ (زمستان ۱۳۶۸)، صص ۷۹۶ - ۷۸۸.

سخن آخر

فرهنگ سعدی پژوهی آثار مرتبط با سعدی را تا سال ۱۳۷۵ بازیابی و بررسی کرده است. در دهه اخیر آثار فراوانی در این زمینه چاپ و منتشر شده است که جای خالی آنها در این کتاب احساس می‌شود. امید است آقای دکتر حسن‌لی همت نمایند و در مجلداتی دیگر پژوهش‌های سعدی‌شناسی را با ذوق سلیم و نقد منصفانه خود ثبت و ضبط نمایند.

پی‌نوشت:

* دانشجوی دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد

منابع و مأخذ

- ۱- حسن‌لی، کاووس، ۱۳۸۰: فرهنگ سعدی پژوهی، بنیاد فارس‌شناسی با همکاری مرکز سعدی‌شناسی، شیراز.
- ۲- حمیدیان، سعید، ۱۳۶۱: «حسن روزافزون بوستان»، نشر دانش، سال دوم، شماره چهارم (خرداد و تیر)، صص ۴۹ - ۳۲.
- ۳- سعدی، ۱۳۸۱: بوستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، خوارزمی، تهران.
- ۴- غلامزاده، داوود، ۱۳۸۵: دیداری با چشمه روشن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی، مشهد.
- ۵- یوسفی، غلامحسین، ۱۳۶۹: روان‌های روشن، به‌نگار، تهران.

یوسفی برده نشده، اما به اشتباه شماره این صفحه در مقابل نام وی ثبت شده است.

چند نکته دیگر

مؤلف فرهنگ سعدی پژوهی کوشیده است تا همه مطالبی را که در ارتباط با سعدی منتشر شده جمع‌آوری کند. در این کتاب در کنار نوشته‌هایی که واقعاً شایسته نام تحقیق است و بازار سعدی پژوهی را رونق بخشیده؛ مقالاتی ضعیف و بعضاً نامربوط چون «آمریکا یا باید به شرایط جدید یونسکو تن دهد یا...» (ص ۳۹)، «پاسخی به کلوخ‌اندازان» (ص ۹۵)، «در کنگره سعدی و حافظ شاعران معروف و موجه راه نبود» (ص ۱۹۰) و... نیز دیده می‌شود.

در جایی که چنین مطالبی از نظر دکتر حسن‌لی دور نمانده، انتظار می‌رود مقاله‌های «مظهر حق و انصاف» و «پیر روشندل» هر دو به قلم دکتر یوسفی که در کتاب «روان‌های روشن» به طبع رسیده است نیز در فرهنگ سعدی پژوهی ثبت و ضبط می‌شود. در مقاله «مظهر حق و انصاف»، نویسنده حق‌پذیری و انصاف‌پیشگی حضرت علی (ع) را در پرتو یکی از حکایت‌های بوستان بازنموده است. در مقاله «پیر روشندل» نیز حکایت ذوالنون مصری از بوستان و یکی از حکایت‌های گلستان محور اصلی کلام است.

***

مقاله‌ای با عنوان «گلستان سعدی» به قلم دکتر جلال متینی